

PETR KARLÍK

POJISTKOVÉ VĚTY

Jak všichni víme, jazykové jednání neprobíhá chaoticky, nýbrž řídí se určitými pravidly a normami, založenými na znalostech jazyka a na znalostech způsobu jeho užívání. Tato pravidla si nejvíc uvědomujeme, jestliže jsou porušena. Tak např. čeští rodilí mluvčí budou výrazy

(1) *Budu zvítězit.*

(2) *Ve spízi je viseno salámem.* (příklad R. Mrázka)

považovat za gramaticky chybné, aniž by znali kodifikaci. Naproti tomu výrazy

(3) *Kolik je vám, vážená paní, let?*

(4) *Slyšel jsem, že vám umírá otec* (příklad E. Coseria)

budou s největší pravděpodobností považovat za gramaticky správné, ale „nějak“ nevhodné, nenáležitě. Není zde snad třeba připomínat, že posuzování jazykových výrazů z hlediska jejich vhodnosti je možné jen se zřetelem ke komunikační situaci, v níž jsou užity. Jako názorný příklad, který nahradí opakování všeobecně známých faktů, nám může posloužit např. otázka

(5) *Kdy jste měla poslední měsíčky?*

Ta by totiž přirozeně v „normální“ komunikační situaci byla zcela nevhodná (slušní lidé se na takové intimní věci neptají), ale např. jako součást lékařské prohlídky je úplně legitimní.

Poznávání a vymezení jednotlivých složek, které ve svém souboru vytvářejí ony znalosti jazyka a znalosti způsobu jeho užívání zajišťující „normální“ fungování jazyka v interakci, a odhalení vzájemných souvislostí mezi nimi se věnuje celá moderní lingvistika, počínaje od už klasického de Saussurova rozlišení langue a parole. Vždyť Saussurovo langue není nic jiného než právě znalost jazyka, jazykové povědomí, schopnost užívat konkrétního jazyka (např. češtiny) v historicky dané době jeho vývoje, statický systém forem a obsahů, zatímco parole je realizace langue v řeči, podmíněná takovými faktory jako únava, roztržitost, dobrá/špatná paměť apod. Když to, co de Saussure nazval langue a parole, později N. Chomsky označil termíny kompetence a performance, nešlo, jak se někdy tvrdí, jen o terminologickou inovaci, ale skrze ni i o nový pohled na oba jevy. U Chomského se, jak známo, kompetence chápe jako operace, které provádí ideální mluvčí

v ideálním jazykovém společenství, aby v řeči vytvořil správné jazykové struktury (zvl. věty). Po Chomském se pojem kompetence, tj. „speaker–hearer’s knowledge of his language“, ať už byl chápán dynamicky ve smyslu generativistickém nebo staticky ve smyslu strukturalistickém, dočkal pozoruhodného vývoje, který lze nejobecněji charakterizovat jako obohacování o momenty sémantické, později pragmatické a nejnověji textové. Celou dnes už nepřehlednou literaturu, která se snaží tyto komplikované otázky řešit, necháme přirozeně stranou. (Lze tu odkázat na dvě novější práce: Coseriu, E. (1988) a Fanselow, G.–Felix, S. W. (1990).) Můžeme se totiž omezit na ten druh jazykových znalostí, který lze charakterizovat jako kompetentní způsob užívání kompetentně utvořených vět v závislosti na komunikační situaci, tedy to, co se často nazývá pragmatická kompetence (Grewendorf, G.–Hamm, F.–Sternefeld, W., 1990). Přitom pro naše účely bude dobře vyhovovat už starší, ale stále, zdá se, v principu platná koncepce R. Lakoffa (1975), který – připomeňme – v rámci svých „rules of pragmatic competence“ navrhuje rozlišovat dva základní principy: (a) „be clear“ a (b) „be polite“. Rozumíme-li Lakoffovi dobře, když mluví o principu „be clear“, nemá v podstatě na mysli nic jiného než to, co H. P. Grice (1975) nazval konverzačními maximami. Princip „be polite“, tj. princip zdvořilosti, je – zůstaneme-li u Lakoffových myšlenek – založen na třech maximách: „don’t impose“ (respektuj privátní sféru druhého), „give options“ (neomezuj svobodu rozhodování druhého) a „be friendly“ (chovej se přátelsky). Jistě by se dalo diskutovat o tom, zda by nebylo možné uvedené maximy dále doplnit, a analyzovat řadu prací, které se tím zabývají, ale to není naším úkolem.

V naší studii nás budou totiž zajímat případy, kdy si takový ideální kooperativně jednající mluvčí není jist, zda užitím jazykových výrazů neporuší některou z uvedených maxim, nebo kdy dokonce ví, že některou z těchto maxim poruší. Jednou ze strategií, jak lze takovou situaci řešit a nejednat přitom nevhodně, je ta, že mluvčí se nějakým způsobem proti možné kritice, že nerespektuje pravidla pragmatické kompetence, pojistí. Jazykové výrazy, které k tomu slouží, budeme nazývat pojistky. Výpovědi (3), (4) lze pomocí pojistek „legalizovat“ třeba takto:

(3a) *Jestli nebudu příliš impertinentní, kolik je vám, vážená paní, let?*

(4a) *Slyšel jsem, že váš otec je velmi nemocný.*

Už z těchto dvou příkladů zřetelně vyplývá, že funkci pojistky mohou plnit různé jazykové výrazy. Naším cílem bude postupně rozebrat pouze jeden z nich, a to věty se spojkou typu *jestliže // kdyby* (s kondicionálem přítomným); jen příležitostně upozorníme na prostředky jiné, pokud jsou s větami s *jestliže* funkčně ekvivalentní.

Jde o zajímavou, vnitřně bohatě diferencovanou skupinu podmínkových souvětí, jejichž podkladem je pouze (logické) schéma implikační „*jestliže a, tak b*“, nikoli však už (sémantické) schéma kauzační/motivační (P. Karlík, v tisku). Navzdory jejich častému užívání a jejich nesporné důležitosti v komunikaci se však o nich ví zatím jen dost málo. V literatuře se nejčastěji uvádí varianta *Jestliže se nemýlím, jste profesor Novák* a tvrdí se, že jde o souvětí, v nichž je kauzální povaha podmínkového vztahu potlačena, a že podmínková věta má sice formu

vedlejší věty, ale obsahově je to věta parentetická: věta hlavní patří do roviny vyprávěného děje, podmínková věta do roviny vědění o tomto ději, jak říká K. Svoboda (1972). B. Rulíková (1973) vhodně upřesňuje, že „vyjadřuje např. to, co je podmínkou správnosti určitého výrazu nebo různé autorské poznámky uvozující opravu, vyjadřující rozpaky nad užitím výrazu, omluvu za výraz ap.“ (s. 70). Dodali bychom snad ještě, že takové věty mají často více nebo méně frazeologizovanou podobu.

Pokud bychom chtěli všechny varianty souvětí s pojistkovou větou se spojkou *jestliže* obecně charakterizovat nějakým společným rysem, postihujícím v kontextu dnešní lingvistiky to, co správně poznala před dvaceti lety B. Rulíková, bylo by možné říct, že jde o souvětí, v jejichž antecedentu jsou vyjádřeny nejobecnější podmínky a pravidla jazykové komunikace jako takové a různé interakční podmínky (postoje mluvčího, předpoklady mluvčího o adresátovi), které jsou relevantní pro úspěšnou realizaci jednotlivých ilokucí a ilokučních typů, tedy v podstatě ony nám už známé „rules of pragmatic competence“.

Právě to, že tyto podmínky a pravidla mluvčí vyjádří v propozici umístěné v antecedentu podmínkového souvětí, tj. větě se spojkou typu *jestliže*, která nechává vztah propozice ke skutečnosti otevřený (nic neříká, zda *a* platí, nebo neplatí), mu umožňuje – obecně řečeno – omezit závaznost mluvčího aktu, a nechat tak komunikantům prostor pro rozhodování. Jinak řečeno, mluvčí vlastně explicitně dává adresátovi najevo, že nemůže převzít závazek, že jedná podle norem kooperačního jednání, čímž ale fakticky jedná kooperačně. Proto např. na otázku realizovanou výpovědní formou s pojistkovou větou

(3a) *Jestli nebudu příliš impertinentní, kolik je vám, vážená paní, let?*

už adresát nebo někdo jiný nemůže – na rozdíl od stejné otázky bez pojistky (3) – dost dobře reagovat např. výpověďmi *Nebuďte impertinentní* (POKÁRÁNÍ), *Copak nevíte, že je neslušné ptát se na věk ženy?* (VÝTKA) apod.

Zatím se nám jeví účelné rozlišovat tři hlavní typy podmínkových pojistkových vět.

První typ pojistkových vět tvoří větné propozice vyjadřující obecná pravidla jazykové komunikace (*r*):

(6) *Jestli to ještě nevíte, Eva se rozvedla.*

(7) *Jestli se nemýlím, byl jsem tady naposledy právě před rokem.*

(8) *Jestli to tak lze říct, cítil jsem se tam jako ryba na souši.*

(9) *Jestli mám být upřímný, ten oběd mi nechutnal.*

Pro tato souvětí platí to, na co upozornil už R. Lakoff (1972), když ukázal, že určité vedlejší věty nemodifikují obsah věty hlavní, nýbrž že se vztahují na v povrchové struktuře nevyjádřenou, ale doplnitelnou performativní větu (PERF). Z tohoto hlediska můžeme logicko-sémantickou strukturu podmínkových vět, o něž nám jde v tomto paragrafu, postihnout obecnou formulí „*jestliže r*, tak PERF: *x*“.

Srov.:

(6a) *Jestliže to ještě nevíte, tak vám oznamuji: Eva se rozvedla.* → *Jestliže to nevíte, Eva se rozvedla.*

(10) *Jestliže se smím zeptat, tak se vás ptám: Kolik je vám let.* → *Jestli se smím zeptat, kolik je vám let?*

(11) *Jestli vám smím radit, tak vám radím: dejte se oštríhat.* → *Jestli vám smím radit, dejte se oštríhat.*

Podstatným rysem souvětí typu (6) – (9) je ale to, že jejich implikační forma sugeruje, jako by platnost konsekventu, v němž je realizován příslušný ilokuční akt (oznamuji vám: x ; ptám se vás: $x?$) byla závislá na platnosti antecedentu, tj., jak už víme, na platnosti nejobecnějších podmínek a pravidel jazykového jednání, přičemž vztah antecedentu ke skutečnosti je ponechán otevřený (což signalizuje, jak už také víme, spojka typu *jestliže*). Z povrchové struktury těchto souvětí tedy vyplývá, jako by daný ilokuční akt platil za podmínky, že platí // je pravdivá propozice v antecedentu, tj. že jsou splněny podmínky a pravidla odvoditelná z principů „be clear“ a „be polite“. Ve skutečnosti ovšem mluvčí obsah konsekventu ihned vyplní, a tedy i realizuje jakoby podmíněně platný příslušný ilokuční akt, totiž právě tím, že pronese podmínkové souvětí. A tento rozpor mezi zdánlivou podmíněností platnosti ilokučního aktu a jeho faktickou platností může mluvčí využít: umožní mu totiž dosáhnout ilokučního záměru (tím, že pronesením podmínkového souvětí uskuteční daný ilokuční akt) i v případě, kdy si není jist, zda jeho jazykové jednání tyto maximy neporušuje, přičemž povrchová struktura tohoto souvětí je pro něho pojistkou, aby nemohl být některým z účastníků komunikace obviněn z toho, že jazykově nejedná v souladu s principy kooperačního jednání. – Důležitým formálním rysem těchto podmínkových vět je i to, že se v nich užívá pouze spojka typu *jestliže*, nikoli typu *kdyby*. Souvisí to s tím, že spojka *kdyby* obsahuje ve srovnání se spojkou *jestliže* jeden pragmatický rys navíc, totiž „subjektivní postoj mluvčího k platnosti propozice a “. V souvětích s otevřenou podmínkou lze tento postoj specifikovat jako „věřím, že spíše než *a non a*“ (P. Karlík, v tisku). Tento význam by ale, jak je zřejmé, byl v rozporu s tím, co mluvčí hodlá vyjádřit.

Podmínková souvětí typu (6) lze vyložit na pozadí Griceovy konverzační maximy kvantity. V jejich antecedentu jsou tedy vyjádřeny takové propozice, v nichž se reflektují pravidla jazykového jednání známá jako submaximy „Make your contribution as informative as is required (for the current purposes of the exchange)“ a/nebo „Do not make your contribution more informative than is required“. Protože v maximě kvantity se reflektuje předpoklad mluvčího o informovanosti adresáta, bývá adresát jako majitel informace buď v pozici podmětu věty, tj. přísudek má tvar 2. os. (12), (13), nebo jako příjemce informace v pozici dativního předmětu (14), (15):

(12) *Jestli to ještě nevíte, ta spalovna se stavět nebude.*

(13) *Jestli jsi to ještě neslyšel, Hrubanovi se už odstěhovali.*

(14) *Jestli jsem vám to ještě neřikal, Eva se rozvedla.*

(15) *Jestli vám to ještě nikdo neřikal, Eva se rozvedla.*

Tyto věty jsou pojistkou (preventivním prostředkem) proti tomu, aby někdo nemohl mluvčího obvinít z toho, že při svém jazykovém jednání tuto maximu kvantity nerespektuje. Odpověď typu *Ale to přece dávno vím*, na výpovědi (12) – (15) by tedy byla neadekvátní reakcí. – Stejnou funkci mají také věty s *jak*: *Jak (asi) víte, ta spalovna se stavět nebude.*

Podmínková souvětí typu (7) můžeme naproti tomu vyložit na pozadí konverzační maximy kvality. V jejich antecedentu jsou totiž vyjádřeny takové propozice, v nichž se reflektují submaximy „Do not say what you believe to be false“ a/nebo „Do not say that for which you lack adequate evidence“. V této maximě se odráží mluvčí jako majitel informace, a proto bývá lexikálně specifikovatelný v pozici podmětu, tj. přísudek mívá formu 1. os. (16) – (18), nebo v pozici dativního předmětu (19), (20). Srov.:

(16) *Jestli se dobře pamatují, už jsme o tom kdysi hovořili.*

(17) *Jestli vidím dobře, začíná pršet.*

(18) *Pokud vím, ještě nepřišel.*

(19) *Pokud je mi známo, už jsme o tom kdysi hovořili.*

(20) *Jestli se mi to s něčím neplete, už jsme o tom kdysi hovořili.*

Tyto podmínkové věty jsou vhodným prostředkem k tomu, aby mluvčí mohl realizovat svůj ilokuční záměr (OZNÁMENÍ), a současně preventivním prostředkem, aby nemohl být obviněn z toho, že se při svém jazykovém jednání dostal do konfliktu s maximou kvality, tj. pojistkou před námitkou typu *Ale to není pravda*. – Stejnou funkci mají epistémické výrazy typu *asi, patrně, určitě*.

V jistých případech mohou však být tato podmínková souvětí míněna a adresátem také interpretována jako indirektní OTÁZKA zjišťovací. Zdá se, že je tomu tak tehdy, pokud *x* vyjadřuje takovou propozici, o níž může mluvčí přepokládat, že adresát ví, zda platí (je pravdivá), a současně i to, adresát může předpokládat, že mluvčí ví, že je pravdivá. Z tohoto hlediska jsou souvětí (16) – (20) co do ilokuční funkce ambigné, zatímco souvětí (21) a (22) platí jako indirektní OTÁZKA, přičemž podmínková věta je mluvčímu pojistkou proti možnému obvinění z toho, že se ptá na něco, co by měl vědět:

(21) *Jestli se nemýlím, jste profesor Novák.*

(22) *Jestli se nepletu, byl jste dlouhou dobu v nemocnici.*

Podmínková souvětí typu (8) jsou interpretovatelná na pozadí maximy způsobu. V podmínkové větě jsou vyjádřeny takové propozice, v nichž se reflektují pravidla jazykového jednání známá jako Griceovy submaximy „Avoid obscurity of expression“, „Avoid ambiguity“, „Be brief (avoid unnecessary prolixity)“ a „Be orderly“. Že jsou tak vhodnou pojistkou proti možnému obvinění z nerespektování uvedených pravidel kooperačního principu, není už třeba dále vysvětlovat:

(23) *On je hotová továrna na myšlenky, jestli víte, co tím míním.*

(24) *Jestli smím něco dodat, řekl bych, že teprve budoucnost ukáže, zda jeho hypotéza byla správná.*

(25) *Jestli se to tak dá říct, on je mazaný jak starý voják.*

Stejnou funkci mají rovněž pojistkové věty se spojkou *aby* (*On je, abych tak řekl, hotová továrna na myšlenky*) a se spojkou *jak*: *On ja, jak se říká, mazaný jak starý voják*.

Jako pojistka proti porušení maximy relace se uplatňují např. pojistkové věty typu

(26) *Jestli vás to zajímá, letos jsem ulovil dvoumetrovou štikou.*

Konečně podmínková souvětí typu (9) se vztahují přímo na princip zdvořilosti a jeho základní maximy (viz výše). Umožňují mluvčímu realizovat jeho ilokuční záměr i v případě, že jde o ilokuční akt, kterým by jinak, tj. kdyby se podmínkovou větou nepojistil, porušil princip zdvořilosti. Slušní lidé se, jak známo, neptají na jevy, které jsou společensky tabu (věk ženy, plat aj.), neodporují/nevytýkají něco starším nebo společensky výše postaveným, negativně nehodnotí něco, co se nějak týká adresáta, neříkají pravdu, která může být adresátovi nepříjemná, apod. Bylo by jim totiž trapné, že by mohli adresáta přivést do rozpaků. Je ovšem přirozené, že i pojistkové věty mají jen omezenou účinnost a nelze jimi legalizovat všechny ilokuční akty, které zasahují do privátní sféry jiných komunikantů, zvl. adresáta. Např. v případě (5) by užití pojistkové věty nevedlo k žádoucímu efektu:

(5a) *Jestli nebudu příliš drzý, kdy jse měla poslední měsíčky?*

Forma těchto podmínkových vět sugeruje něco jiného, než co mluvčí pronesením souvětí skutečně dělá, totiž zdání, jako by mluvčí podmiňoval platnost mluvniho aktu tím, že adresát uzná, že mluvčí v daném případě neporušuje pravidla zdvořilosti (27) – (29), nebo přímo svolením adresáta, že v daném případě poruší některé z pravidel zdvořilosti, což se v podmínkové větě vyjadřuje modálními slovesy *moci* a *smět* (30) – (32). Srov:

(27) *Jestli nebudu příliš impertinentní, kolik je vám let?*

(28) *Jestli nejsem indiskrétní, co budete dělat příští víkend?*

(29) *Jestli nejsem příliš zvědavá, jaký má váš manžel měsíční příjem?*

(30) *Jestli smím být impertinentní, kolik je vám let?*

(31) *Jestli vám mohu radit, nekupujte si digitálky.*

(32) *Jestli vám mohu oponovat, tu knihu nenapsal Čapek, ale Čarek.*

Větám typu (27) – (29) konkurují věty se spojkou *ačkoli(v)*: *Ačkoli budu asi impertinentní, kolik je vám let?*

Zajímavá situace nastane, pokud se při jazykovém jednání dostane do konfliktu princip „be clear“ (zvl. maxima kvality) s principem „be polite“. Zdá se, že alespoň v češtině v takovém případě preferujeme princip jasnosti. Pojistková podmínková věta pak může jakoby podmiňovat platnost ilokučního aktu svolením adresáta, že mluvčí poruší princip zdvořilosti a preferuje maximum kvality (33) a (34), ale také tím, že adresát uzná, že mluvčí může (má právo) v daném případě preferovat maximum kvality před principem zdvořilosti (35) a (36), anebo tím, že adresát má zájem, aby mluvčí preferoval maximum kvality před principem zdvořilosti (37). Reflexem toho jsou potom příslušná modální slovesa v pojistkové větě. Srov.:

(33) *Jestli smím být upřímný, ta polévka mi moc nechutnala.*

(34) *Jestli mohu říct pravdu, ta polévka mi moc nechutnala.*

(35) *Jestli mám být upřímný, ta polévka mi moc nechutnala.*

(36) *Jestli mám říct pravdu, ta polévka mi moc nechutnala.*

(37) *Jestli chcete slyšet (vědět) pravdu, ten oběd mi nechutnal.*

Větám typu (35), (36) konkurují věty se spojkou *aby*: *Abych byl upřímný, ta polévka mi nechutnala.*

Preferování principu zdvořilosti před principem jasnosti by vedlo k opačnému účinku, totiž k interpretaci výpovědi jako nezdvořilé:

(38) *Jestli to mám říct slušně, ta polévka byla trošičku přesolená.*

Druhý typ pojistkových vět tvoří větné propozice vyjádřující různé předpoklady (*p*) mluvčího o adresátovi tvořící jednu z relevantních interakčních podmínek úspěšné realizace ilokučního aktu, který pronesením souvětí mluvčí vykonává.

(39) *Jestli chcete, babička vám Janičku pohlídá.*

(40) *Jestli ti to nevádí, tak si zapálím.*

(41) *Jestli dovolíte, budu vám tykat.*

Tato podmínková souvětí jsou založena na logicko-sémantickém schématu „jestliže *p* (*x*), tak *x*“, tj. „jestliže chceš // považuješ za správné // souhlasíš, aby *x*, tak *x*“. V povrchové struktuře souvětí bývá ovšem výraz odpovídající onomu prvnímu *x* modalizované propozice vyjádřen jen zřídka (42); zpravidla je elidován (43), nebo je toto *x* endoforicky zastoupeno zájmenem *to* (44):

(42) *Jestliže si budete přát, abych vás doprovodil, tak vás doprovodím.*

(43) *Jestliže budete chtít, tak vás doprovodím.*

(44) *Jestliže si (to) budete přát, doprovodím vás.*

Tato podmínková souvětí je možné interpretovat buď jako VÝZVU mluvčího k tomu, aby adresát zaujal stanovisko, nebo jako spoluindikátor těch ilokučních funkcí, u nichž jde o to upozornit adresáta na možné jednání (mluvčího, adresáta, nebo někoho jiného), přičemž vlastní rozhodnutí o tomto jednání však mluvčí deleguje na adresáta: platnost *x* je totiž, jak vyjadřuje podmínkové souvětí, podmíněna právě platností postoje (*p*) adresáta k realizaci *x*. V každém případě jsou to ale prostředky zdvořilosti vztahující se na maximy „don't impose“ a „give options“. Přitom zcela obecně platí, že čím více příslušný ilokuční akt zasahuje do privátní sféry adresáta, tím je užití podmínkové věty ve funkci pojistkové věty nutnější (viz výše). – Po stránce výrazové je pro tento typ pojistkových vět příznačné to, že v nich lze užít jak spojek typu *jestliže*, tak *kdyby*.

V souvětí typu (42) je v podmínkové větě vyjádřen předpoklad mluvčího týkající se záměru adresáta, totiž že adresát považuje uskutečnění nějakého jevu (*x*) za žádoucí; tedy „jestliže chceš, aby *x*, tak *x*“. Uplatňují se jako indikátor ilokučních funkcí NABÍDKY (45), (46) a NÁVRHU (47), (48), neboť k interakčním podmínkách těchto ilokucí patří právě předpoklad mluvčího, že adresát má zájem o realizaci *x*:

(45) *Kdybyste měla, slečno, zájem, ukázal bych vám sbírku motýlů.*

(46) *Jestli chcete, tak vás ostříhám.*

(47) *Když si to budete přát, můžeme se vidat častěji.*

(48) *Když budete chtít, můžeme si tykat.*

V souvětích typu (43) je v podmínkové větě vyjádřen předpoklad mluvčího týkající se hodnocení nějakého jevu (x) adresátem, tj. že adresát považuje nějaký jev x za pozitivní (příznivý), nebo aspoň nepovažuje jev x za negativní (nepříznivý). Uplatňují se jako výrazový prostředek takových ilokučních funkcí, u kterých převládá záměr mluvčího, aby nějaký jev (x) nastal, ale o tom, zda tento jev skutečně může nastat, rozhoduje z nejrůznějších důvodů adresát. Jde zejména o ilokuční funkce PROSBA O DOVOLENÍ (49), (50), NÁVRH (51) – (52) aj.:

(49) *Jestli ti to nebude vadit, tak si vezmu ještě jedno jablko.*

(50) *Kdyby vám to nebylo nemilé, tak bych tady ještě chvíli zůstal.*

(51) *Jestliže to považuješ za správné, mohli bychom si tykat.*

(52) *Kdybyste neměla nic proti tomu, pozval bych vás na večeři.*

Poznámka: Pokud mluvčí z předcházejícího kontextu už adresátův záměr nebo hodnocení jevu x zná, mají podmínková souvětí, v jejichž antecedentu je propozice vyjadřující tento známý, kontextově zapojený záměr nebo hodnocení, ilokuční funkci NEOCHOTNĚHO SOUHLASU (někdy přímo vynuceného) s realizací jevu x , motivovanou rezignací mluvčího na prosazení svého postoje k realizaci jevu x , který je opačný než postoj adresátův. V těchto souvětích se vedle spojky typu *jestliže* užívá častěji spojky *když*, neužívá se v nich však spojky *kdyby*. (Jde tu vlastně o jeden z typů souvětí s podmínkou splněnou.) Ve větě hlavní nadto může být užito výrazu *tedy*, explikujícího, že souhlas mluvčího s realizací nějakého jevu je důsledkem předcházejícího jednání adresáta. Mluvčí danými výpovědními formami vlastně dává kromě jiného najevo, že se distancuje od převzetí odpovědnosti za event. důsledky plynoucí z toho, že se tento jev realizuje:

(53) *Když chceš, tak si teda zapal.*

(54) *Když si to mermomocí přeješ, tak se teda rozvedeme.*

(55) *Když jinak nedáš, tak já mu to teda řeknu.*

V souvětích typu (41) je v antecedentu vyjádřen předpoklad mluvčího týkající se adresátova souhlasu s uskutečněním jevu x . Jsou proto vhodným prostředkem realizace ilokuční funkce PROSBA O DOVOLENÍ:

(56) *Jestli mohu, zapálil bych si.*

(57) *Kdybyste s tím souhlasil, vzal bych tentokrát s sebou i děti.*

(58) *Jestli dovolíte, nechal bych si tu knihu ještě týden.*

Třetí typ pojistkových vět představují struktury typu

(59) *Jestliže mu něco schází, tak je to ženská.*

V naší lingvistice se jimi, pokud víme, dosud nikdo hlouběji nezabýval. Podobný typ uvádí K. Svoboda (1972), ale bez vysvětlujícího komentáře. Mluvnice češtiny (1987) a M. Grepl – P. Karlík (1989) souvětí podobná s (59) sice rovněž zachycují, ale také jejich interpretace jako jednoho typu gradační koordinace není příliš přesvědčivá. V zahraničí se jimi soustavněji zabývala zvl. G. Lauer-

bachová (1979) a dospěla při tom k výsledkům srovnatelným s těmi, k nimž jsme při rozboru těchto souvětí dospěli my.

Velmi obecně by bylo možné říct, že v souvětích typu (59) jde o to, že podmínková věta vyjadřuje některý z implikátů (I), tj. presupozici nebo entailment, propozice *r* vyjádřené v konsekventu. Jejich logicko-sémantickou strukturu by bylo tedy možné postihnout formulí „jestliže *l_r*, tak *r*“. Např. v souvětí (60)

(60) *Francouzský král je holohlavý, jestliže vůbec nějaký existuje*, které uvádí G. Lauerbachová, je tímto implikátem existenční presupozice, daná určitým popisem *francouzský král* v propozici věty hlavní. Dokládá to mimo jiné i fakt, že akceptovatelná jsou i formálně stejná souvětí s negovanou propozicí *r*:

(60') *Francouzský král není holohlavý, jestliže vůbec nějaký existuje*.

Pro nás je ale důležitým rysem těchto souvětí to, že tím, že platnost nějaké propozice podmiňují platností logického nebo sémantického implikátu některého prvku této propozice, platnost dané propozice relativizují. Stávají se tak vhodným preventivním prostředkem (pojistkou) proti eventuálnímu obvinění mluvčího z ne-respektování kooperačního principu, možnému v případech, kdy mluvčí není s to převzít závazek, že sama propozice *r* adekvátně postihuje skutečnost. Tuto interpretaci podporuje ostatně i fakt, že často bývají modalizovány epistémickými výrazy rovněž další prvky propozice *r*. Srov.:

(60a) *Francouzský král, pokud vůbec nějaký existuje, musí být holohlavý*.

Ukazuje se, že v podstatě můžeme rozlišovat dvě varianty těchto souvětí a z nich odvoditelných struktur nesouvětných.

V první variantě je v propozici *r* vyjádřen vysoký stupeň děje, vlastnosti, kvantity (*x*) ve smyslu „ne méně (než *x*)“, míněný mluvčím jako spodní hranice, o níž je přesvědčen, že je adekvátní vzhledem k popisované skutečnosti. Tato spodní hranice může být explicitně signalizována výrazy typu *minimálně*, *alespoň*, *přínejmenším* apod. Podmínková věta pak vyjadřuje implikát plynoucí z významu „ne méně (než *x*)“, a tím je „možná více (než *x*)“, a relativizuje tak platnost propozice *r* směrem nahoru. Přitom tento implikát může být vyjádřen jen obecně (61), nebo je přímo konkretizován (62):

(61) *Buchlov letos navštívilo (minimálně) 100 000 návštěvníků, jestliže jich nebylo více // jestli ne více // ne-li více*.

(62) *Buchlov letos navštívilo (minimálně) 100 000 návštěvníků, jestliže jich nebylo 130 000 // jestli ne 130 000 // ne-li 130 000*.

Je jen samozřejmé, že relativizace směrem nahoru může dosáhnout až absolutního maxima v úvahu přicházejícího (očekávaného):

(63) *Zájezdu se zúčastní (minimálně) tři čtvrtiny žáků, nezúčastní-li se ho (úplně) všichni (jestliže ne všichni // ne-li všichni) // jestliže ne celá třída*.

Dodejme, že relativizace propozice směrem nahoru nemusí být přirozeně založena na silných vztazích logických implikátů, jako tomu bylo v případě (61) – (63), ale také na vztazích slabších, založených zvl. na relaci hyponymie a hypero-

nymie, např. „menší stupeň x “ – „větší stupeň x “. Právě v těchto případech se uplatňuje konjunkcializovaný výraz *neřku-li*:

(64) *Její manžel byl přinejmenším vynikající vědec, ne-li přímo génius // neřku-li přímo génius.*

(65) *Výletníci se vrátili domů unavení, ne-li přímo vyčerpaní.*

(66) *Litman je potrhlý, není-li zcela šílený.*

Druhá varianta je vlastně komplementární s typem předcházejícím. V propozici r je totiž vyjádřen nízký stupeň děje, vlastnosti, kvantity (x) ve smyslu „ne více (než x)“, míněný mluvčím jako horní hranice, o níž je přesvědčen, že je adekvátní vzhledem k popisované skutečnosti. Tato horní hranice může být rovněž explicitně signalizována, tentokrát výrazy typu *maximálně*, *nanejvýš* apod. Podmínková věta pak vyjadřuje implikát plynoucí z významu „ne více (než x)“, a tím je „možná méně (než x)“, a relativizuje tak platnost propozice r směrem dolů:

(67) *Buchlov letos navštívilo (maximálně) 50 000 návštěvníků, jestliže jich nebylo (ještě) méně // jestli ne (ještě) méně // ne-li (ještě) méně.*

(68) *Buchlov letos navštívilo (maximálně) 50 000 návštěvníků, jestliže jich nebylo (jen) 30 000 // jestli ne (jen) 30 000 // ne-li (jen) 30 000.*

(69) *Byl nanejvýš // v nejlepším případě dobrým houslistou, ne-li (pouze) průměrným.*

Rovněž relativizace směrem dolů může v jistých případech dosáhnout až hranice absolutního minima. Tímto absolutním minimem je implikát pouhé existence jednoho z úvahu přicházejících objektů.

(70) *Zájezdu se zúčastní (maximálně) čtvrtina žáků, zúčastní-li se ho vůbec někdo // jestliže vůbec někdo.*

Toto zjištění je důležité proto, že umožňuje vysvětlit, proč je zde na rozdíl od ostatních podmínkových souvětí tohoto typu implikát v antecedentu vyjádřen kladnou větou. Navíc tak lze dobře vyložit i užití partikule *vůbec* v takových podmínkových větách. Jak zjistil na základě sémantické analýzy německé partikule *überhaupt* E. König (1983), v „downward-entailing“ kontextech vyjadřuje totiž tato partikule právě existenci.

Termín „downward-entailing contexts“ pochází od W. A. Ladusawa (1980). Míní se jím kontexty, které obracejí implikační vztahy běžné v kladných označovacích větách. Mezi takové kontexty patří negované věty, tázací věty a také věty podmínkové. Např. v „normálních“ kontextech věta *Koupil tulipány* implikuje (entails) větu, v níž je objekt nahrazen hyperonymem *Koupil květiny*, v „downward-entailing“ kontextech je tato implikace opačná, a to v tom smyslu, že v takové větě, která vyplývá z nějaké jiné věty, je objekt nahrazen hyponymem. Např. podmínkové souvětí *Jestliže koupil tulipány, ráda ho přivítám* neimplikuje souvětí *Jestliže koupil květiny, ráda ho přivítám*, nýbrž naopak souvětí *Jestliže koupil květiny, ráda ho přivítám* implikuje souvětí *Jestliže koupil tulipány, ráda ho přivítám*.

Domníváme se, že předcházející výklad současně přinejmenším naznačil, jak je možné interpretovat také souvětí (60), z něhož jsme při našem rozboru vyšli, tj.

případ, kdy implikátem propozice *r* je existenční presupozice, která je vyjádřena v antecedentu. Je totiž nepochybné, že relativizace se v nich nemůže týkat stupně, neboť nelze existovat hodně, málo apod. Ukazuje se tedy, že podmínková věta v takových souvětích relativizuje platnost propozice *r* směrem dolů, a to až na sám práh absolutního minima, jímž je samotná existence objektu, jehož pojmenování tvoří složku této propozice *r*. Tomu mimochodem plně odpovídá i výše vysvětlené užití výrazu *vůbec* v takových podmínkových větách.

LITERATURA

- COSERIU, E.: Sprachkompetenz. Tübingen 1988.
 FANSELOW, G.–FELIX, S.W.: Sprachtheorie. Tübingen 1990.
 GREPL, M.–KARLÍK, P.: Skladba spisovné češtiny. Praha 1989.
 GREWENDORF, G.–HAMM, F.–STERNEFELD, W.: Sprachliches Wissen. Frankfurt am Main 1990.
 GRICE, H. P.: Logic and Conversation. In: Cole, P. – Morgan, J. L. (Eds.): Syntax and Semantics, 3. Speech Acts. New York–San Francisco–London 1975, s. 41–58.
 CHOMSKY, N.: Aspects of the theory of syntax. Cambridge, Mass. 1965.
 KARLÍK, P.: Studie o českém souvětí (v tisku).
 KÖNIG, E.: Polaritätskontexte und *überhaupt*. In: Weydt, H. (Ed.): Partikeln und Interaktion. Tübingen 1983. s. 160–171.
 LADUSAW, W. A.: Polarity Sensitivity as Inherent Scope Relation. New York 1980.
 LAKOFF, R.: The Pragmatics of Modality. Papers of the Chicago Linguistic Society, 8, 1972, s. 229–246.
 LAKOFF, R.: Linguistic Theory and the Real World. Language Learning, 25/2, 1975, s. 309–338.
 LAUERBACH, G.: Form und Funktionen englischer Konditionalsätze mit „if“. Eine konversationslinguistische und sprechakttheoretische Analyse. Tübingen 1979.
 Mluvnice češtiny III – Skladba. Praha 1987.
 RULIKOVÁ, B.: Parenteze v současné češtině. Praha 1973.
 SVOBODA, K.: Souvětí spisovné češtiny. Praha 1972.

“PROTECTIVE” SENTENCES

The author of the study is interested in cases where the ideal, cooperatively-participating speaker is uncertain whether or not the usage of certain language would break the rules of pragmatic competence, that is, if it would break some of Grice's conversational maxims or some of Lakoff's maxims of politeness. One of the tactics to resolve this sort of situation is for the speaker to protect himself in some way from the expected criticism that he is not respecting these rules of pragmatic competence. From this perspective the study analyzes phrases with the conjunction *jestliže* of the type (a) *Jestliže nebudu příliš impertinentní, kolik je vám let?*, (b) *Jestli dovolíte, budu vám tykat*, (c) *Litman je potrhlý; není-li zcela šilený*. The protective function of these phrases is derived from their logico-semantic structure.

